

TRANSPITIONAL USAGE OF FORMS OF GRAMMATICAL TENSES

Prof. Violeta Nikolovska PhD

University “Goce Delcev” – Stip, the Republic of Macedonia violeta.nikolovska@ugd.edu.mk

Abstract: Grammatical category tense is specific only for verbs. Grammatical tenses can be absolute and relative. Absolute tenses are determined on time axis in terms of the moment of speaking about the event, while for determining relative tenses, in addition to the moment of speaking about the event, some other moment or time segment of the time axis are relevant as well. In Macedonian, relative tenses are future perfect and past perfect tense. In a language, forms are associated with meanings. Elementary forms that have meanings are morphemes. Accordingly, the forms of the grammatical category of tense which are formed with appropriate morphemes, but with auxiliary verbs and particles or other forms of verbs (non-finite or tense related) as well, have their own meanings. Forms of grammatical tenses can be used in their essential meanings, but they can also be used in meanings that are not their essential meanings, which are primary for other grammatical forms. This usage of forms of grammatical tenses, in their non-essential meanings, a usage which is essential for other forms of grammatical tenses, is called transpositional usage of forms of grammatical tenses. It is a transposition of form, characteristic for a respective tense up to the meaning of another grammatical tense, which in turn has its basic form of expression. The paper will discuss transpositional usages of the forms of grammatical tenses of Macedonian verbs.

Key words: grammatical category, tense, transposition, essential meaning, transpositional meaning.

ТРАНСПОЗИЦИСКА УПОТРЕБА НА ФОРМИТЕ НА ГРАМАТИЧКИТЕ ВРЕМИЊА

Проф. д-р Виолета Николовска

Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Република Македонија violeta.nikolovska@ugd.edu.mk

Апстракт: Граматичката категорија време е специфична само за глаголите. Граматичките времиња можат да бидат апсолутни и релативни. Апсолутните времиња се определуваат на временската оска во однос на моментот на зборувањето за настанот, додека за определување на релативните времиња, покрај моментот на зборување за настанот, релевантен е и некој друг момент или временски отсечок од временската оска. Во македонскиот јазик релативни времиња се минато-идното време и предминатото време. Во јазикот, формите се поврзуваат со значења. Елементарните форми што имаат значења се морфемите. Соодветно, и формите на граматичката категорија време, кои се образуваат со соодветни морфеме, но и со помошни глаголи или честички и други форми од глаголите (нелични или временски), имаат свои значења. Формите на граматичките времиња може да се употребат во нивните основни значења, но може да се употребат и во значења, што не се нивни основни, кои се примарни за други граматички форми. Оваа употреба на формите на граматичките времиња, во нивното неосновно значење, употреба која е основна за други форми на граматичките времиња, ја нарекуваме транспозициска употреба на формите на граматичките времиња. Се работи за транспозиција на форма, карактеристична за дадено време до значење на друго граматичко време, кое од своја страна има своја основна форма на изразување. Во трудот ќе бидат разгледани транспозициските употреби на формите на граматичките времиња кај македонските глаголи.

Клучни зборови: граматичка категорија, време, транспозиција, основно значење, транспозициско значење

1. ВОВЕД

Информациите од стварноста може да се пренесуваат со лексички или граматички средства. Секој јазик различно го структурира континуумот значења во јазикот. Она што во еден јазик се пренесува регуларно со граматички средства, во друг јазик може да се пренесува со лексички средства. Во индоевропските јазици категоријата време се пренесува со граматички средства (вогледно преку систематизиран инвентар на морфеме – наставки). Тоа не значи дека информацијата за временската лоцираност на настанот не може да се пренесе и на друг начин, преку семантички ограничувања во врска со категоријата вид на пример, која е

во тесна врска со категоријата време¹ или со лексички средства (Пр. *Утре одам за Битола.*). Тоа значи дека основните средства за пренесување на информацијата за временската лоцираност на настанот се граматички, поточно морфолошки².

Во изразувањето на некои граматички времиња учествуваат и одредени партикули (*ќе*) и помошни глаголи придружени со нелични форми, кои од своја страна имаат промена по род и по број со морфеме – наставки, но овој факт не нè ограничува во тврдењето дека примарните средства за изразување на граматичката категорија време се морфолошки.

2. ФОРМИ (ИНВЕНТАР МОРФЕМИ) И ЗНАЧЕЊА

Секое граматичко време располага со свој инвентар на морфеме. На пример, во македонскиот јазик, определените времиња ги имаат следните наставки: - *в*, -*ше*, -*ше*, -*вме*, -*вте*, -*а/ја* (минато определено несвршено време) и -*в*, -*о*, -*о*, -*вме*, -*вте*, -*а/ја* (минато определено свршено време).

Формите на времињата, маркирани со соодветни наставки, се употребуваат во нивните основни значења: формите за сегашно време за да означат кои се вршат во моментот на зборувањето за нив, формите на минатите определени времиња за да означат минати засведочени настани кои соодветно се вршеле или извршиле во минатото итн. Меѓутоа, формите на граматичките времиња можат да се употребат и надвор од нивните основни значења. Станува збор за транспозициска употреба на формите на граматичките времиња – употреба во позиција на други форми во нивните основни значења. Поконкретно, формите на сегашно време можат да се употребат со значење на минато и идно време. Ова е транспозициска употреба на формите за сегашно време³. Предмет на наш интерес во овој труд ќе бидат транспозициските употреби на формите на граматичките времиња и средствата за сигнализирање на соодветните значења. Литературата со која се служевме за izdelување на секундарните употреби на формите на времињата и примерите што ги користевме се од Конески 1982 и Бојковска, Минова-Гуркова, Пандев и Цветковски 2008. Ќе започнеме со сегашното време.

2.1. Сегашното време е апсолутно време. Како референцијална точка за неговото определување на временската оска го земаме моментот на зборување. Основното значење на формите за сегашно време е да означуваат дејство што се врши истовремено со моментот на зборување за него: *Јане чита. Ти зборуваш. Маја нее.*

Во минатото, во прасловенскиот јазик, актуелна сегашност, дејство што се одвива во моментот на зборување за него, можел да пренесува само презентот од несвршените глаголи. Денеска, оваа дистинкција е присутна во некои словенски јазици како на пример во рускиот и во полскиот јазик. Значи, категоријата време се доведува во тесна корелација со категоријата вид кај глаголите. Постојат видски ограничувања во однос на изразувањето на основното значење на сегашното време⁴.

3. Тополињска (Тополињска 2008) izdelува три основни семантички варијанти на сегашноста: (1) актуелна сегашност, сфатена како траење на соодветното дејство во моментот на зборувањето за него; (2) итеративна сегашност, сфатена како траење во моментот на зборувањето на повторлива серија настани и (3) омнитемпорална сегашност, карактеристична за универзални вистини прифатени во еден културен круг како $2+2=4$, *Земјата се врти околу Сонцето* и слично, сегашност во народни поговори, пословици.

Меѓутоа, формите за сегашно време може да се транспонираат и во позиции карактеристични за други граматички времиња. На тој начин се добиваат нивните неосновни, секундарни употреби. Според Б. Конески (Конески 1982: 413), сегашното време повеќе од сите други времиња се употребува надвор од своето значење: „Тоа нешто произлегува од самиот поим на сегашноста како временски отсек. Таа е заправо категорија доста неопределена, бидејќи дејството што се одвива пред нас со секој нов момент станува

¹ На пример, во рускиот јазик, формите за сегашно време од свршените глаголи се употребуваат со идно значење.

² *Јане читаше/ чита/ќе чита книга.*

³ За употребата на овој термин, види и Тополињска 2008: 75.

⁴ И во македонскиот јазик, глаголите од свршен вид не изразуваат дејство што се врши во моментот на зборување за него. Тие образуваат форми за сегашно време кои се несамостојни (се појавуваат со партикулите *ако*, *да* и *ќе*) и изразуваат други значења.

минато и истовремено зафаќа во иднината. Апсолутната сегашност можеме да ја замислиме само како што го дели она кое тукушто изминало од она кое тукушто не настапило. Меѓутоа, дејството изразено со форма на траен глагол претполага одвивање, па со тоа, како што рековме, засегање и во минатото и во идноста. Сп.: *По цели дни работиш, на стари години се мачиш и пак ништо нема, - продолжи Иљо. – А како живеат тие на кои што им работиш?* (Р. Петковски). Ова засегање во тие два временски плана може да се проширува сè повеќе и повеќе, така што фактички да не му се поставува некоја крајна граница. Отаде е сегашното време најпригодно за употреба со вонвременско значење, во искажувања што имаат карактер на констатација која има, или барем претендира да има, важност еднакво за сите времиња – и за минатото и за сегашноста и за иднината. Со вакво вонвременско значење сегашното време се среќава на пример во најмногу народни пословици: *Два петла на едно гумно не колваат*, - или во дефиниции: *Економската база ја условува општествената надградба*, и сл. Сп. уште: *Од ден на ден се умира И душа бере с години* (К. Рацин)⁵.

Една од транспозициските употреби на формите за сегашно време е за изразување на минати значења. Општо позната е употребата на сегашното време со минато значење во истриографската литература и во биографиите. Во нив, нашето искуство (нашето знаење) и поширокиот контекст се факторите кои го определуваат неочекуваното, според граматичките показатели (инвентарот на морфемите) значење на формите. Б. Конески izdelува уште една употреба, денес архаична или локална, овој пат на форми за сегашно време од свршени глаголи кои се јавуваат со партикулата *да*⁵: *Да појде таму и сè да расипе* (= пошол таму и сè расипал). *Одавде да ги дотера, онде да лежат, завалиште* (ги дотерал од едно на друго место). И во овие случаи единствено контекстот на употреба го определува значењето на формите. Потесниот контекст го определува минатото значење и во речениците во кои сегашното време се јавува во комбинација со минати времиња: *Станаа од балконот и слеваат по скали. Колобан го наметнал палтото на едното рамо – слегува напред, па по него мудурот, даскалот и другите* (С. Попов).

Контекстот – присуството на лексеми што претставуваат вистински експоненти на поимот за време (*вечерва, утре*), го определува и идното значење на формите за сегашно време во примерите: *Туку, забораив да ти кажам стрико Танасе. Јас вечерва се стегам за пат* (Ј. Бошковски). *Утре заминувам за Битола. Велиме не правиш лошо, ако кандисаш да дојдиш* (С. Попов). Во последниов пример, идноста ја импликува остварувањето на условот, кој е реален, но сè уште не е остварен (контекстот).

2.2. Формите на минато определено свршено време, како што рековме, се образуваат со морфемите: *-в, -е, -а/ја*. Нивното основно значење е да соопштуваат за дејствија што се засведочени, минати и целосно заокружени во своето одвивање. Меѓутоа, тие можат да се употребат и со идно значење: *Побрзај, ни избега автобусот! Чувај се, те убив! Парчиња те сторив! Бегај, те гзавив!* Во примериве, формите за минато определено свршено време се употребени во контекст со заповеден начин, чие дејство ако не се исполни, ќе се исполни дејството искажано со формата за минато определено свршено време. Според Б. Конески (Конески 1982: 425) „овде имаме толку живо предавање на дејството што треба да последува, и таква увереност дека него го носи секој момент, дека просто 'виси во воздух', така што психолошки се претставува како веќе станато“.

Во условни реченици, со формите за минато определено свршено време се означува условот чие остварување исто така е во иднина. Како маркер за условниот карактер на дејството, секогаш во овие реченици може да се прибави партикулата *ли*, која е во постпозиција во однос на глаголот, за разлика од сврзникот *ако* кој е секогаш во препозиција. И кај овие примери, како и кај претходните, станува збор за голема психолошка убеденост во остварувањето на дејството, така што би можеле овие примери да ги толкуваме и како модални. Примери: *Те фатив ли, мисли му ја!* Се работи за реален услов. Голема е психолошката убеденост за остварување на последицата од условот.

2.3. Формите за минатото определено несвршено време се образуваат со морфемите: *-в, -ше, -ше, -вме, -вте, -а/ја*. Нивното основно значење е да соопштуваат за дејствија што се засведочени, минати и прикажани како отворен процес, процес во континуитет. Ваквото значење можат да го изразуваат само формите за ова време од несвршените глаголи. Меѓутоа, форми за минато определено несвршено време се образуваат и од свршени глаголи. Овие форми, во состав со партикулата *да* се употребуваат со значење на блага заповед: *Да ми донесеше чаша вода, синко!* (= донеси ми чаша вода, синко); *Да ми дадеше малку пари, немам во моментот со мене!* (= дај ми малку пари, те молам, немам во моментот со мене). Кога ваквата употреба е проецирана во минатото, тогаш добива и модално значење (можеме да ја парафразираме со глаголот

⁵ Б. Конески (Конески 1982: 413) го употребува терминот „сврзник“, но со оглед на тоа што оваа лексема во наведените примери не врши сврзничка функција, ние се определивме за терминот партикула – исказен форматив.

треба)⁶: *Да му речеш? Ем да му речеши!* ('Требаше да му речеш'). И во двата случаи, во првиот, кога станува збор за блага заповед во сегашноста и во вториот, кога се изразува став за нешто што требало или не требало да се случи во минатото, се работи за модалност. Оттука, и употребата на ваквите форми, сега веќе архаични, и во благослови и клетви: *Да дадеше Господ, од оган да не куртулисаи! Колку парчиња чивит има внатре, толку алтани да даеше Господ да си спечалиш!*⁷

Формите за минато определено несвршено време ги среќаваме во уште еден тип на модални конструкции, во конструкции на иреален услов (го означуваат неисполнетиот услов, поради кој не се реализирало ни дејството во главната дел-реченица): *Да учеше, ќе положеше. Ако знаеше каков е кога ќе се разбесни, никогаш немаше да тргне на пат со него*⁸.

Единствен временски контекст, надвор од основното значење на формите за минато определено несвршено време е да искажуваат повторливи дејства во минатото. Пример: *Секое утро се будеше пред сите и излегуваше на прошетка крај реката*. И во случајов, транспозициската употреба на граматичките форми е сигнализирана преку контекстот – лексички, преку синтагмата „секое утро“. Сепак, во случајов повеќе се работи за дополнително значење на формите за имперфектот, отколку за нивна транспозиција до основните значења на други форми на граматичките времиња. Би можеле да кажеме дека формите за минато определено несвршено време не се употребуваат транспозициски, туку само во одреден тип на модални конструкции. Во првиот случај, при употребата на овие форми за изразување на блага заповед, целата говорна ситуација и интонацијата се факторите кои го донесуваат соодветното значење. Секако, тука ја среќаваме и партикулата *да*, која како да е специјализирана за изразување на модални значења, со неа, како што е познато, се изразува и индиректна заповед: *Студентите што ќе полагаат да влезат внатре. Да влезе првиот што е на ред!* Во вториот случај, кога имаме проекција во минатото, маркер на модалниот карактер на исказот е повторно партикулата *да*.

2.4. Перфектот, во своето основно значење им се спротивставува на минатите определени времиња „по отсуство на еднозначна локација на временската оска“ (Тополињска 2008: 81). „Така употребени, формите на *esse*- перфектот обично се појавуваат без дополнувачки лексички определби за време“ (Тополињска 2008: 81). Според Б. Конески (Конески 1982: 461) ова значење на минатото неопределено време се карактеризира со тоа што со него се соопштува за дејство извршено воопшто во минатото, без да се побудува при тоа претстава за одреден момент кога се одвивало, како што е случај со минатите определени времиња. Оттука произлегува дека во своето основно значење, минатото определено време изразува дејство „извршено во минатото, и за кое во моментот соопштуваме како факт, без да се содржи во глаголската форма само по себе некаква претстава за сооднесување со еден момент или временски отсек во минатото“ (Конески 1982: 462). Пр. *Сум бил во Париз. Сум учел француски јазик*.

Формите за минато неопределено време имаат широк спектар на употреба при т.н. директно кажување, за констатирање на дејства што се извршени до моментот на зборување за нив. Оваа употреба на формите на перфектот ја сметаме за нивна основна, нетранспозициска употреба⁹.

Една од употребите на формите за минато неопределено време е нивната употреба за искажување на заповед. Примерите што ќе ги употребиме се од Граматиката на Конески (Конески 1982): *Да не сум те бидел веќе во овој сокак, разбра ли?* (В. Иљоски); *Немој да си се извалкала! Немој да сте се скарале! Да не си смеал да ѝ кажеш нешто лошо! Дури да дојдам, да си го зготвила ручекот!*

Како што може да се види од примерите, секаде (и во потврдните и во одречните реченици¹⁰) го среќаваме модалниот маркер *да* кој го сигнализира модалниот карактер на исказот.

⁶ Примерите се од Б. Конески (Конески 1982).

⁷ Примерите се од Б. Конески (Конески 1982).

⁸ Во овие примери веќе можеме да зборуваме за сврзничка употреба на *да*, со оглед на тоа што во овие контексти може да алтернира со сврзникот *ако*. Сепак, и во овој случај станува збор за модални конструкции, така што можеме да зборуваме и за модална маркираност на партикулата *да*.

⁹ Категоријата прекажаност, или според терминологијата што ја употребува З. Тополињска (Тополињска 2008) – дистанцираност, е модална категорија и со оглед на нашата намера да се задржиме првенствено на транспозициските употреби на формите на времињата до употреби примарни за други граматички времиња, нема да ја вклучиме во нашиов преглед.

¹⁰ Во одречните реченици го среќаваме и индикаторот на заповедно значење на исказот: *немој*.

Во нашите граматика (Конески 1982 и Бојковска, Минова-Ѓуркова, Пандев и Цветковски 2008) се зборува за употреба на формите за минато неопределено време со идно значење: *Да прошетаме малку дури не се стемнило. Бргу дури не излегол! Земи си ги нозете и бегај додека не сум зел дрво да те испудам. Само и само да си останам чесна, та макар и умрела!* Во овој тип на употреба на формите за минато неопределено време, идното значење на формите е индицирано во контекстот, преку присуство на партикулата *дури да/не* и сврзникот *додека да/не* кои во ваков состав сигнализираат дека дејствата што следуваат се проецирани во иднината. Во последниот пример, се работи за однос на допуштање помеѓу главната и зависната дел-реченица, чиј показател е сврзникот *макар*. Интересна е дистрибуцијата на маркерите на идноста во зависната дел-реченица. Со формите за минато определено време нема потреба од присуство на партикулата *да*, за разлика од формите за сегашно време кои покрај себе бараат присуство на партикулата *да*: *Само и само да си останам чесна, та макар и да умрам!*

2.5. Основното значење на формите за идно време е да искажуваат дејства кои треба да се вршат или извршат по моментот на зборувањето за нив, или со други зборови кажано, во иднината. Идноста може да биде збогатена и со заповедна нијанса во значењето: *Ќе ме гледаш и вода ќе ми носиш! Ќе одиш кај него и вака ќе му кажеш...* Идното дејство може да биде и обусловено од остварувањето на некој услов: *Ако дојдеш кај мене, сè ќе ти раскажам.*

Транспозициска употреба на формите за идно време имаме до значења на минатото време, во еден поширок контекст од минати дејствија: *Срцето ѝ биеше лудо - ѝ се чинеше ќе се распрсне во градите.* Идноста не е првенствено во однос на моментот на зборувањето, туку во однос на другите дејства искажани во непосредниот контекст, а кои се одвивале во минатото.

И со формите за идно време можат да се искажат дејства што се повторуваат: *Ќе му текне - излезе, ќе помине саат два, ете ти го пак.*

3. ЗАКЛУЧОК

Во македонскиот јазик, основните средства за пренесување на информацијата за временската лоцираност на дејствата се граматички, поточно морфолошки. Постојат специјализирани средства морфеми – наставки кои ги изразуваат основните значења на соодветните времиња. Меѓутоа, она што досега го изложивме покажа дека тие специјализирани средства, во зависност од контекстот може да се транспонираат и до основните употреби на други средства, карактеристични за други граматички времиња. Одлучувачки фактор за нивното правилно толкување е контекстот – тука го подразбираме како поширокиот контекст, така и лексичките средства кои во себе го носат значењето што доведува до транспозиција на формите, како што се прилошките определби за време: *вчера, утре, в година, секое утро* и сл.

Разгледувајќи ја транспозициската употреба на формите за граматичките времиња ја утврдивме и употребата на партикулата *да* како маркер за модални конструкции.

4. ЛИТЕРАТУРА

[1] С. Бојковска, Л. Минова-Ѓуркова, Д. Пандев, Ж. Цветковски, Општа граматика на македонскиот јазик, *Просветно дело*, Скопје, 2008.

[2] Б. Конески, Граматика на македонскиот литературен јазик, *Култура*, Скопје, 1982.

[3] З. Тополињска, Полски ~ македонски Граматичка конфронтација 8. Развoтoк на граматичките категории, *МАНУ*, Скопје, 2008.